

A brit monarchia

A parlamenti szuverenitás és az uralkodó

EGEDY GERGELY¹

A tanulmány a brit monarchia alkotmányos és politikai szerepének változásaival foglalkozik. A szerző végigkíséri a brit monarchia evolúcióját a „dicsőséges forradalomtól” és a Bill of Rights-tól (Jogok Nyilatkozata) egészen II. Erzsébetig, kiemelve, hogy az Egyesült Királyságban az alkotmányos monarchia parlamenti monarchiává változott. E folyamat során született meg a parlamenti szuverenitás doktrínája, a „király/királynő a parlamentben” koncepciója, a brit alkotmányos gondolkodás kulcsfontosságú eleme. A tanulmány amellett érvel, hogy bár az uralkodói jogok fokozatosan szűkültek, a monarchia szimbolikus szerepe a 21. századra is jelentős maradt, és ezért az Egyesült Királyságban a republikánizmus eszméje nem tudott olyan erőre szert tenni, mint az európai államok nagy többségében.

Kulcsszavak: alkotmányos monarchia, parlamenti monarchia, parlamenti szuverenitás, Brit Nemzetközösség

The British Monarchy

Parliamentary Sovereignty and the Monarch

This study is concerned with the changes in the constitutional and political role of the British monarchy. The author makes an attempt at exploring the evolution of the monarchy from the “glorious revolution” and the Bill of Rights up to Elizabeth II, arguing that in the United Kingdom the constitutional monarchy was transformed into a parliamentary monarchy. It was during this process that the doctrine of parliamentary sovereignty, the idea of the „king/queen in parliament” became a crucial element in British constitutional thinking. The study tries to prove that though the prerogatives of the monarch have been by now diminished to a very significant degree, the symbolical role of the institution of the monarchy has remained important even by the 21st century. This explains the fact that republicanism, a very potent force in most European countries, up to now has not been able to gain ground in Britain.

Keywords: constitutional monarchy, parliamentary monarchy, parliamentary sovereignty, British Commonwealth

¹ Egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, e-mail: egedy.gergely@uni-nke.hu

Az Egyesült Királyság alkotmányos berendezkedése köztudomásúan a világ egyik legrégebbi és legstabilabb politikai rendszerének ad keretet, s ebben az uralkodónak – erősen korlátozott jogosítványai ellenére – máig megkerülhetetlen szerepe van. Történetileg nézve elmondhatjuk, hogy nélküle ez a rendszer nem is válhatott volna azzá, ami ma. Milyen vonásokkal jellemezhetjük a brit monarchiát?

Alkotmányos monarchiából parlamentáris monarchia

Első megközelítésben azt szokták mondani, hogy alkotmányos, az alkotmányjogi szakirodalom azonban pontos különbséget tesz az alkotmányos és a parlamentáris monarchiák között. Amint a neves szakértő, Halász Iván rámutat, az alkotmányos monarchia még nem jelenti automatikusan a parlamentáris monarchiát. Az előbbi fogalom ugyanis csak arra utal, hogy az uralkodónak tiszteletben kell tartania az alkotmány szabta korlátokat, tehát nem járhat el abszolutista módon. A parlamentáris monarchiák *differentia specificáját* abban jelölhetjük meg, hogy a végrehajtó hatalom legitim gyakorlásához mindenképp meg kell nyerni a parlamenti többséget, ebből következően az utóbbiak szükségképp alkotmányos monarchiák, de ennek a fordítottja már nem áll.² A korona és a parlament együttműködése tehát erősen aszimmetrikussá válik: az előbbinek kell csaknem mindenben az utóbbihoz alkalmazkodnia. A parlamentáris monarchia klasszikus típusa az Egyesült Királyságban jött létre, ezért először is érdemes felidézni azt a hosszú történelmi folyamatot, amelynek során a parlament lépéséről lépésre átvette a hatalmat az uralkodótól.

Bár a királyi hatalom fokozatos átruházását vizsgáló történészek többnyire egészen az 1215-ös, a legfontosabb döntésekbe a rendeket is kötelező jelleggel bevonó Magna Cartáig mennek vissza, a kulcsjelentőségű fordulatot a brit polgári forradalom hozta el. Emlékezetes, hogy az Oliver Cromwell diktatúráját követő Stuart-restauráció során (1660–1688), főként a katolikusokat nyíltan támogató II. Jakab uralkodása alatt (1685–1688) a korona ismét szembekerült a parlamenttel, amely a protestantizmus védelmére hivatkozva 1688-ban meghívta a trónra a holland Orániai Vilmost. E fordulatot nevezték el „dicsőséges forradalomnak” (*glorious revolution*), Vilmost azonban csak azzal a feltétellel koronázták meg, hogy elfogadja a „Jognyilatkozatot” (Bill of Rights), amely megalapozta az alkotmányos monarchiát (1689). E dokumentum, egyebek között, *expressis verbis* leszögezte, hogy az uralkodó nem függesztheti fel önkényesen a törvényeket, a parlament nélkül nem vethet ki adókat, békeidőben nem tarthat fenn állandó hadsereget a parlament hozzájárulása nélkül, nem avatkozhat bele a törvényhozási választásokba, és a parlamenti szólásszabadságot sem korlátozhatja.³ 1697-ben a parlament törvényt hozott arról is, hogy a képviselők fogják megszabni az uralkodó éves jövedelmét (Civil List Act). 1701-ben törvénybe iktatták (Act of Settlement), hogy katolikusok nem kerülhetnek a jövőben trónra. A neves

² HALÁSZ 2014: 62.

³ A teljes angol szöveget lásd: www.ssc.wisc.edu/~rkeyser/wp/wp-content/uploads/2015/06/English-Bill-of-Rights1.pdf. A brit monarchia átalakulásához lásd KISHLANSKY 1997.

történész, Linda Colley szerint a brit tudat kialakulásában a legfontosabb tényezővé a katolicizmussal szembeállított protestantizmus vált, s e folyamatban döntő szerepet játszott a monarchia.⁴

A törvényhozó hatalom tehát, az angol alkotmányfejlődés meghatározó vonásaként, ezekkel az intézkedésekkel formálisan is a parlament kezébe került, az alkotmányostól fogalmilag is megkülönböztethető parlamenti monarchia létrejötté azonban valamivel későbbre, a 18. század közepére érdemes datálni. Ez utóbbi intézményi struktúrájának kulcselemei, a parlamentnek felelős minisztertanács és Robert Walpole meghatározó jelentőségű politikai szerepléséhez kapcsolódóan (1721–1742) a miniszterelnöki pozíció, nagyjából ekkorra alakultak ki. Míg korábban a kormányzat vezetője a királynak köszönhette pozícióját, Walpole-t már a parlamenti többség támogatása legitímálta, ezért tekintik őt az első brit miniszterelnöknek.⁵ Tovább szűkítette az uralkodó politikai mozgásterét, hogy elveszítette azt a lehetőséget, hogy saját „lobbicsoportjára”, a „király barátaira” (King’s Friends) támaszkodjon a törvényhozásban. 1834-ben utoljára fordult elő, hogy a király, IV. Vilmos egy olyan miniszterelnök (Lord Melbourne) kormányát meneszthette, akinek többsége van az Alsóházban.⁶ Ezt követően a parlament általi kormányzás megkérdőjelezhetetlenné válásával a parlamenti monarchia is végleg megszilárdult a parlamenti szuverenitás eszméjével együtt. Ez utóbbiban ugyanakkor, elvileg, az uralkodó is benne van. Albert Venn Dicey a brit alkotmányjogról szóló nevezetes, magyarra is lefordított művében (1885) így határozza meg a parlamenti szuverenitást: „A parlament jogi nyelven a királyt, a lordok házát és a képviselőházat jelenti [...] E három tényezőt együttes működésükben helyesen jelölhetjük »a király a parlamentben« kifejezéssel s ők alkotják a parlamentet.”⁷ Így nézve legalábbis formálisan nem érvényesül a hatalmi ágak szétválasztásának klasszikus elve, amelyet Montesquieu épp Angliának tulajdonított, hiszen az uralkodó a törvényhozásban is benne van, és az igazságszolgáltatáshoz is kapcsolódott.⁸ (A gyakorlatban persze már megtaláljuk a hatalmi ágazatok elkülönülését.) Ez a szuverenitásmodell az alapja annak a tényleges helyzetnek, amelyet a neves múlt századi történész, Thomas Macaulay nyomán úgy szoktak leírni, hogy a király(nő) „uralkodik, de nem kormányoz” („*reigns but does not rule*”) a történeti vagy íratlan, vagyis egységes, koherens szövegbe nem foglalt alkotmány keretei között.⁹

⁴ COLLEY 1994: 6–7.

⁵ BLACK 2001.

⁶ Liberal Democrat History Group [é. n.].

⁷ DICEY 1902: 35.

⁸ Bagehot kortársa, az éles szemű magyar konzervatív gondolkodó, Asbóth János 1875-ben publikált *Magyar Conservatív Politika* című nevezetes művében felhívja erre a figyelmet. A „francia és a német doktrinerek” tévesen igyekeztek „elhitetni a világgal, hogy az angol parlamentarizmus alapelve a hatalmak elválasztása és elkerítése [...] Az angol parlamentarizmusnak ellenkezőleg éppen az a sajátja, és ez a lényeges különbség parlamenti és nem-parlamenti alkotmányosság közt: hogy a korona és mind a két ház képviselve van a kormányban.” ASBÓTH 1875: 169–170.

⁹ A brit alkotmányfogalomhoz TÉGLÁSI 2014: 13–14.

Viktória királynő: „a korona a pártok felett”

Aligha véletlen, hogy a brit történészek újabb nemzedéke megkülönböztetett érdeklődéssel fordul a viktoriánus korszakhoz, hiszen ekkor szilárdult meg az az alkotmányos szerep, amely szigorú semlegességre kötelezi a mindenkori uralkodót. E fejleményt csak még érdekesebbé teszi, hogy a változás nem igazán a királynő saját akaratából történt, sőt a 19. század kétharmadát átfogó hosszú uralkodásának első két évtizedében Viktória (1837–1901) még politikailag „aktív” volt férje, Albert herceg haláláig (1861).¹⁰ A neves brit alkotmányszakértő, Vernon Bogdanor *A monarchia és az alkotmány* című könyvében ezzel együtt joggal utal arra, hogy Viktória és utódai valamilyen az alkotmányosság azon szellemében uralkodtak, amelyet a jeles 19. századi szerző, Walter Bagehot *Az angol alkotmány* (*The English Constitution*, 1867) című klasszikus munkájában fejtett ki.¹¹ Ennek lényege, hogy „normál körülmények között” az uralkodót (csak) három alapjogosultság illeti meg: a jog az informálódáshoz („a konzultációhoz”), a tanácsadáshoz („a biztatáshoz”) és a figyelmeztetéshez.¹² Bagehot különbséget tett a brit alkotmány „tisztelre méltó” (*dignified*) és „hatékony” (*efficient*) részei között, s az uralkodónak elsősorban az előbbi funkciót tulajdonította, a nép tiszteletének felkeltését és megőrzését.

Viktória természetesen jól ismerte lehetőségeinek korlátait és nem kívánt olyan összecsapásokat megkockáztatni, amelyek felvetették volna azt a kérdést, hogy mi végre is van a monarchia. Sokatmondó, hogy a 19. század második felére azok a liberálisok is megbékéltek az intézménnyel, akik korábban még veszélyeket láttak a monarchia erejében. A whig alkotmányos gondolkodás is elismerte, amit a toryk sosem vitattak: a népnek szüksége van arra, hogy ne pusztán csak egy absztrakt hivatal, hanem egy konkrét személy képviselje az alkotmányos rendet, az uralkodó ily módon a jogállam eszméjével is összekapcsolódott.¹³

Hogy akkor mi maradt az uralkodásból kormányzati hatalom nélkül? Érdekes tanulmányában Michael Bentley arra hívja fel a figyelmet, igen óvatosan lehet csak azt állítani, hogy Viktória alatt a királyi hatalom pusztán ceremoniális jellegűvé vált. Ha a hatalom fogalmát abban a „nyers formában” használjuk, hogy akaratunkat legitim erőszakkal valósíthatjuk meg, akkor ez igaz, hiszen az uralkodó nem határozhatta meg többé önkényesen a politikai döntéseket. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, mutat rá Bentley, hogy a királynő szándékai számítottak annyit, hogy az egymást váltó miniszterelnököknek ne legyen kedvük éles konfliktusokat vállalva az uralkodói kívánságokkal szembehelyezkedni, még ha végső soron meg is teheték volna.¹⁴

¹⁰ Viktória királynő életrajzához WILSON 2015.

¹¹ BOGDANOR 1996: 40–41.

¹² BAGEHOT 1873: 85. („the right to be consulted, the right to encourage, the right to warn”). Lásd: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/bagehot/constitution.pdf>

¹³ PARRY 2007: 54.

¹⁴ BENTLEY 2007: 163–187. Tegyük ehhez még hozzá, hogy Viktória a két nagy párt és a parlament két háza közötti vitákban is közvetített.

A hatalmat tehát a befolyás váltotta fel.¹⁵ Az ugyancsak tekintélyes történész, Robert Colls ehhez hozzáteszi: „a királyi befolyás alapvető vonása abban áll, hogy magánjellegű”, így nyilvánosságra sem kerül.¹⁶ Viktóriának a 20. század első harmadában publikált magánleveleiből kiderül, hogy a királynő kifejezetten nem kedvelte a nagy liberális államférfit, William Gladstone-t, viszont erősen rokonszenvezett a konzervatív Benjamin Disraelivel. A nyilvánosság azonban ebből viszonylag keveset érzékelhetett, bár a politika iránt érdeklődők előtt nem maradt rejtve, hogy a királynő nem éppen semleges érzelmű.¹⁷ II. Erzsébet már sokkal szigorúbban titkolta magánvéleményét.

Az uralkodó személye ugyanakkor jogainak zsugorodásától függetlenül továbbra is sérthetetlen maradt. Dicey alapvető alkotmányjogi szabályként szól arról az elvről, miszerint: „A király nem követhet el jogtalanságot.” Ebből fakadóan, írja, szándékosan egy szélsőséges példával élve, „ha a királyné föbe lőné a miniszterelnököt, e tettnek Angliában nem volna illetékes bírója”¹⁸

Az érdekesség kedvéért azt is jegyezzük meg, hogy Clarissa Campbell Orr Viktória hosszú uralkodásában a monarchia „feminizálódását” látta, elsősorban abban az értelemben, hogy az intézmény „domesztikálódott”.¹⁹ Tény, hogy a viktoriánus monarchia már olyan polgári erényeket testesített meg, amelyekkel a britek zöme is azonosult.

Viktória uralkodása alatt a brit birodalom hatalmasra nőtt, és ennek a szimbolikus megjelenítése az uralkodóra hárult. Ennek a funkciónak a jelentőségét felismerve a jeles konzervatív államférfi, Benjamin Disraeli miniszterelnökként 1876-ban a gyarmatok „ékkövének” tekintett India császárnőjévé koronáztatta őt. A Viktória arany- és gyémántjubiléumához (1887, 1897) kapcsolódó gyarmatügyi konferenciák (*colonial conferences*) az uralkodó által összefogott Birodalom egységét voltak hivatva erősíteni.

VII. Edwardtól VI. Györgyig

A monarchia jelentősége más dimenzióban is megmutatkozott. 1909-ben súlyos alkotmányos válság robbant ki, s ez látványosan megmutatta, hogy a politikai stabilitás megőrzésének az uralkodó továbbra is nélkülözhetetlen biztosítója. Az történt ugyanis, hogy a liberális kormány pénzügyminisztereként Lloyd George egy igen radikális költségvetést terjesztett a parlament elé; ebben a szociális kiadások fedezésére különadóval terhelte a föld eladását, ami a jórészt földbirtokos arisztokratákból álló Lordok Házát alaposan felbőszítette. A testület példátlan – és meggondolatlan – lépésre ragadtatta magát: megvétózta az alsóházi többség által megszavazott

¹⁵ Ezzel összhangban Bentley úgy véli, hogy Bagehot eltúlozta a királyi hatalom összezsugorodásának a mértékét. BENTLEY 2007: 163–164.

¹⁶ Collst idézi OLECHNOWICZ 2007: 13.

¹⁷ Részletesebben HARDIE 1938.

¹⁸ DICEY 1902: 23.

¹⁹ CAMPBELL ORR 2007: 76–107. Ez viszont nem járt azzal, hogy a királyi udvar felkarolta volna a nők politikai emancipációjának a század végére kibontakozó mozgalmát.

költségvetést. Asquith kormányfő ebben a helyzetben VII. Edwardhoz fordult egy olyan igénnyel, amely már az 1832-es választójogi reformtörvény kapcsán felmerült: arra kérte az uralkodót, hogy nevezzen ki annyi (liberális) lordot, amennyi a tory többség megtöréséhez szükséges. A király nem zárkózott el ettől, de azt a feltételt támasztotta, hogy előbb rendezzenek meg egy újabb választást. Eközben 1910 májusában váratlanul meghalt VII. Edward, s az év végén tartott választás patthelyzetet eredményezett. A konfliktus megoldása utódjára, V. Györgyre hárult, akinek sikerült „megpuhítania” a tory vezetőket, és a Lordok Háza elfogadta az új parlamenti törvényt (1911), amely megfosztotta abszolút vétőjogától.²⁰ Az uralkodó nélkül a testület bizonyára nem járult volna hozzá saját jogainak lényeges megkurtításához.

A 20. század brit uralkodóiról valóban elmondható, hogy a Bagehot által vázolt alkotmányos keretek között értelmezték kötelezettségeiket. Ebbe persze belefértek jelentősnek bizonyult kezdeményezések is. VII. Edward (1901–1910) 1903-as párizsi látogatása egybehangzó vélemények szerint jelentős mértékben járult hozzá a következő évben megkötött brit–francia „*entente cordiale*” egyezményhez, az antantszövetség megalapozásához.²¹ Az első világháború során V. György (1910–1936) szakított minden német címével, és az uralkodóházat a Viktória férje, Albert herceg által hozott Szász-Coburg-Gotha megnevezés helyett Windsorra keresztelte át. 1924-ben nagy szerepe volt abban, hogy a Munkáspárt első ízben kormányt alakíthatott, ezzel azt is bizonyítani kívánva, hogy a király nemcsak a pártok, hanem az osztályok küzdelmében is pártatlan. A gazdasági világválság alatt, 1931-ben aktívan közreműködött a MacDonald vezette nemzeti koalíciós kormány létrehozatalában, 1935-ben tartott „ezüstjubiléuma” kapcsán pedig azt a gondolatot állította középpontba, hogy az alkotmányos monarchiánál nincs jobb és biztosabb módja az egyéni szabadság és a joguralom megőrzésének. Ezzel világosan szembeállította hazája politikai rendszerét a Mussolini, Hitler és Sztálin képviselte zsarnokságokkal. A brit monarchia – ismét – a külföldi autokráciákkal való szembenállás szimbólumává emelkedett.²²

Néhány vélemény szerint, paradox módon hosszabb távon az a botrány is megerősítette a monarchiát, amelyet az 1936 januárjában elhunyt V. György elsőszülött fia, VIII. Edward kavart azzal, hogy Wallis Simpson személyében egy kétszeresen elvált amerikai hölgyet akart elvenni. A mindenkori brit uralkodó az anglikán egyház fejének a tisztségét is betölti, s erre tekintettel az elvált nővel kötendő házasságot az egyháztól Baldwin miniszterelnökig sokan élesen elleneztek, a társadalmat pedig szinte kettészakította a dilemma.²³ Egyetértés csak abban mutatkozott, hogy ez a legfontosabb nemzeti ügyek közé tartozik. Mintha ez a házasság Mussolini és Hitler felemelkedésénél is nagyobb veszélyt jelentett volna... A belpolitikai válság élessége azt

²⁰ Részletesebben EGEDY 1998: 54–56.

²¹ CHAMBERLAIN 1988: 163.

²² WILLIAMSON 2007: 237.

²³ MARR 2010: 332–340.

a benyomást keltette, hogy miközben a monarchia nyomásgyakorló képessége csökken, a közéleti súlya növekszik.²⁴

Decemberben Edward végül lemondott az öccse javára, akit a magyar nézők a „dadogó királyként” ismerhettek meg a róla szóló nagy sikerű filmben (*A király beszéde*), s akit VI. Györgyként koronáztak meg. Neki kellett szembenéznie a nem sokkal később kirobbant második világháborúval, a szigetország ellen indított gyilkos német légi és tengeri offenzívával, és erkölcsi helyzetéből kétségtelenül jó példát mutatott. A Luftwaffe bombázásainak a megindulása után sem volt hajlandó az országot elhagyni: a Buckingham-palotában dolgozott végig, és minisztereinek tanácsa ellenére sem küldte el Kanadába a gyermekeit, Erzsébetet és Margitot. Az egész Európát fenyegető zarnokság időszakában ismét beigazolódott annak az angol arisztokratának (Earl Cowper) a véleménye, aki még 1885-ben a *Nineteenth Century* című tekintélyes lapban a kontinensen akkoriban jelentkező „cézárizmus” tendenciáiról elmélkedve kifejtette: „szabadságunk legfőbb bástyája a korona”, mert magához vonzza a tömegek lelkesedését, „amely egyébként a pillanat kegyeltjére összpontosulna”.²⁵

A második „Erzsébet-kor”

II. Erzsébetnek volt tehát kitől elsajátítania a kötelességteljesítés ethoszát. Sokszor idézik tőle azt a kijelentését, miszerint „saját magamnál nagyobb célért élek”. Fiatalon, 26 évesen lett királynő, miután édesapja 1952 januárjában elhunyt.²⁶ A koronázását, amelyre 1953. június 2-án került sor, a BBC első ízben közvetítette – ezzel is közelebb hozva a néphez a monarchiát. A neves szociológus, Edward Shils és Michael Young erről sokat hivatkozott tanulmányt közölt *A koronázás jelentősége* címmel, kifejtve, hogy egy társadalom békéje csak akkor áll fenn, ha vannak közösen vallott morális értékek, s Nagy-Britanniában ennek – a munkásosztály által is támogatott – konszenzusnak a megőrzésében kulcsszerep jut az uralkodónak. A koronázás rítusa ezt hangsúlyozta.²⁷ Jeffrey Richards kutatásai pedig meggyőzően mutatták ki, hogy bár a királyi ház szeret titokba burkolózni (végül is Bagehot szavai szerint „a misztériuma az élete”), a 20. századi tömegsajtó, különösen pedig a mozi és a televízió rengeteget tett az intézmény működésének a megismertetéséért, s ezzel együtt a népszerűsítéséért.²⁸ Erzsébet óvatos volt a nyilvánossággal, de hogy megfelelhessen a korszakból és a pozíciójából fakadó követelményeknek, sok olyan változást is elfogadott, amelyekkel egyébként nem rokonszenvezett. A hatvanas évek végén így beleegyezett abba, hogy egy dokumentumfilmet készítsenek a királyi család életéről, de az 1969-re

²⁴ WILLIAMSON 2007: 223.

²⁵ Idézi PARRY 2007: 67.

²⁶ II. Erzsébet életrajzához lásd HARDMAN 2022.

²⁷ SHILS–YOUNG 1953: 63–81.

²⁸ RICHARDS 2007: 258–279.

elkészült és 30 millió ember által megtekintett filmet 1972-ben letiltotta, mert tulkodónak tartotta.²⁹

1957 januárjában mindenesetre élt a kormányfő kinevezésének királyi előjogával, amikor az 1956-os szuezi intervencióba belebukott Anthony Eden helyett – Churchill-lel egyeztetve – Harold Macmillant nevezte ki. Miután azonban 1963-ban egy kevésbé szerencsés döntéssel a tapasztalatlan Sir Alex Douglas-Home-ot állította a visszavonuló Macmillan helyére, a Konzervatív Párt 1965-ben megfosztotta őt ettől a jogától, a pártelnök megválasztását a toryk parlamenti képviselőire bízva.³⁰

Szólnunk kell arról is, hogy Erzsébet uralkodásának az idejére esett a világtörténelem legkiterjedtebb birodalmának a teljes felszámolása. Ehhez ő rendkívüli méltósággal asszisztált, mégpedig úgy, hogy a monarchia intézményét következetesen igyekezett elválasztani a gyarmatosító hagyományoktól. E vonatkozásban az 1931-es westminsteri statútummal létrehozott, és a század második felében jelentősen kibővült Nemzetközösség (*Commonwealth*) eszméjének a fenntartását állította tevékenységének középpontjába.³¹ Jelenleg 56 ország tartozik a *Commonwealth*-be, és Erzsébet 15-nek volt az uralkodója. (Ezt az örökséget vette át III. Károly.) A helyzet rendhagyó voltát mi sem tükrözi jobban, mint hogy 36 köztársaság részese a Nemzetközösségnek, öt országnak pedig saját uralkodója van. A legjelentősebb állam, India 1949-ben beleegyezett abba, hogy bár 1950-től köztársaság lesz, a Nemzetközösség tagja marad, s a brit uralkodót továbbra is elfogadja a szabad nemzetekből álló közösség „szimbolikus fejeként”.³² Erzsébet halála után azonban számolni kell változásokkal, hiszen többen is a monarchiával való szakítást fontolgatják; a legjelentősebb példa Ausztrália, ahol csak ideiglenesen, a királynő élettartamára halasztották el az államformáról szóló népszavazást.

Erzsébet jóval többet utazott bármely elődjénél, és a látogatásait is az ország szolgálatába állította. Leggyakrabban a Nemzetközösség országait kereste fel, amelyekben a „városi séták” gyakorlatának bevezetésével az uralkodó közvetlenségét igyekezett hangsúlyozni. 1970-ben ellátogatott az egykori ellenséghez, (Nyugat-)Németországba, 1972-ben pedig Tito Jugoszláviájába. 1980-ban II. János Pál pápával is találkozott a Vatikánban. Magyarországra is eljött, de csak a rendszerváltás után, 1993-ban.³³

A republikanizmus eszméje még a brit monarchiát sem kímélte meg, de az Erzsébet által kivívott tekintély szinte megbénította képviselőit. (Érdemes megjegyezni, hogy Anthony Taylor, a kérdéskör tekintélyes kutatója szerint a brit republikanizmus a 19–20. században elsősorban „anti-monarchizmust” jelentett, mert a „republikanizmus” fogalmát a szigetországban a francia forradalom szélsőséges radikalizmusával

²⁹ HARNISCH 2022.

³⁰ BOGDANOR 1994: 69–96.

³¹ A statútum alapjául szolgáló Balfour-jelentés igen diplomatikusan volt megfogalmazva: mindenki azt olvashatta ki belőle, amit akart; a teljes autonómia és a Birodalomhoz tartozás egyaránt felkínált lehetőség volt. Részletesebben EGEDY 1998: 134–136. A „szabad és egyenlő” társulás elvét az 1949-es londoni deklaráció mondta ki, mintegy „modernizálva” az 1931-es statútumot.

³² A Nemzetközösség fejlődéséhez és struktúrájához lásd SRINIVASAN 2008.

³³ HARNISCH 2022.

asszociálták és ezért alapvetően népszerűtlen volt.)³⁴ Komolyabb mértékű népszerűségvesztéssel igazából csak egyetlen alkalommal kellett Erzsébetnek szembenéznie, akkor, amikor fia, Károly felesége, Diana hercegnő egyiptomi barátjával együtt halálos autóbalesetet szenvedett Párizsban 1997. augusztus 31-én. A trónörökös házasságának nyilvánvaló kudarca a londoni sajtó állandó témája volt, s ez értelemszerűen nem tett jót a monarchia tekintélyének, ám az a körülmény, hogy a királynő a tragédiát követően hallgatásba burkolózott, és a zászlót sem engedte féllárbócra a Buckingham-palotán, sokakban felháborodást váltott ki. A temetés napján végül mégis megszólalt, és kiemelte Diana közéleti érdemeit, de a gesztus megkétszerezte jól megmutatkozott a közvélemény-kutatásokban. A következő héten a Gallup azt találta, hogy a megkérdezetteknek „csak” 71 százaléka támogatta a monarchiát, és 11 százalék a köztársaságot választotta volna, a MORI kutatásában pedig 73, illetve 18 százalék válaszolt így. 2002 áprilisában viszont, Erzsébet 102. évét megélt édesanyjának a temetésekor, már a családi válság előtti szintre emelkedett a monarchia támogatottsága; az *Independent* napilap megbízásából készített felmérésben 84 százalék volt a monarchia mellett és csak 12 százalék pártolta volna a köztársaságot.³⁵ Tovább erősítette a monarchia iránti érdeklődést és tiszteletet a Vilmos hercegnek Kate Middletonnal kötött házassága 2011-ben, és ugyanígy hatottak ugyanezen év nyarán azok a nagyszabású ünnepségek, amelyek Erzsébet trónra lépésének 60. évfordulójáról emlékeztek meg. A 2012-es londoni olimpiát is ő nyitotta meg.

Reformok és kihívások

Az Egyesült Királyság alkotmányos berendezkedése a 21. századra jelentős változásokon ment keresztül, s ezek, következményeikben, a monarchiát is érintették. A Tony Blair vezette „Új Munkáspárt” egyrészt 1998-ban „devolúciót”, magyarul „hatalomátruházást” hajtott végre Skócia és Wales autonómiájának megteremtése céljából, az Egyesült Királyság egységét új, decentralizált alapokra helyezve, majd a Lordok Házát is megreformálta, a választási elvet állítva a születési jog helyére, a hagyomány őrzésének konzervatív elvével szakítva.³⁶ Ezt követően a Lordok Háza elveszítette azt a tradicionális funkcióját is, hogy a legfelső bíróság szerepét töltsse be, és 2009-ben felállították az önálló Legfelső Bíróságot (Supreme Court), ezzel szimbolikusan is megszakítva az uralkodó kapcsolatát az igazságszolgáltatással.³⁷

A trónöröklés rendjét újraszabályozó, 2013-ban elfogadott törvény (Succession to the Crown Act) a vallási tolerancia szellemével összhangban módosította a trónöröklést szabályozó 1701-es törvényt. Ebből megtartotta azt, hogy csak protestáns vallású

³⁴ Idézi OLECHNOWSKI 2007: 39–40.

³⁵ Az adatok forrása RICHARDS 2007: 259. (Kritikus képet festett a királyi család Diana halálával kapcsolatos magatartásáról a 2006-ban *A királynő* címmel készített, Oscar-díjat nyerő film is.)

³⁶ A devolúció történetéhez lásd KAISER 2012.

³⁷ Lásd: www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/houseoflords/judicialrole/overview/supremecourt/

személy lehet uralkodó, tekintettel arra, hogy az illetőnek az anglikán egyház fejévé kell válnia, de lehetővé tette, hogy házastársa katolikus legyen. A 2015-ben életbe lépő törvény másik fontos intézkedése, hogy kimondta, a fiúgyermek többé nem élvezhet elsőbbséget az öröklésben a leánnyal szemben. (Ez csak a 2011 októbere után születettekre vonatkozik.) A változtatások részeként már csak a trónöröklési rendben szereplő első hat személynek kell engedélyt kérnie az uralkodótól a házasságához; megtagadás esetén kizárják az illetőt a sorrendből.³⁸

A monarchiát az új évszázadban érő kihívások közül külön is ki kell emelnünk a Skóciában jelentkező szeparatista törekvéseket, amelyeket az országrészt 2007 óta kormányzó Skót Nemzeti Párt képvisel.³⁹ Richard Weight azt írta, hogy a brit államot legitimáló brit tudatot a protestantizmus, a birodalom és a monarchia tartotta fenn – az előbbi ereje azonban alaposan megrendült, az utóbbi pedig már rég a múlté lett, a legtöbb tehát még a monarchiából maradt meg, de a kormányzatok által elkövetett hibák miatt ez sem bizonyult elégségesnek az Egyesült Királyság belső egységének a garantálásához.⁴⁰ Nehéz lenne vitatni, hogy Erzsébet személye Skóciában és Észak-Írországbán is sokat jelentett; a felerősödött elszakadási törekvéseket senki sem tudta nála hatékonyabban ellensúlyozni. Ehhez bizonyára hozzájárult, hogy nyíltan még egy olyan kényes kérdésben sem foglalt állást, mint a 2014-ben rendezett skóciai függetlenségi népszavazás: pusztán csak annyit tanácsolt, hogy a szavazók fontolják meg alaposan döntésük következményeit...

A brit monarchia mai jogosultságai

Tegyük fel végül a kérdést, hogy mára milyen jogosultságai és funkciói maradtak a brit uralkodónak! Ő az államfő, de köteles az éppen hivatalban levő, a parlament bizalmát élvező kormány „tanácsai” szerint eljárni. A legfontosabb funkciói közé tartozik a miniszterelnök (és a többi miniszter) kinevezése: a választáson a legtöbb mandátumot elnyerő párt vezetőjét a Buckingham-palotában bízza meg kormányalakítással, és ő oszlatja fel a parlamentet az újabb választások előtt. (Ha egyik párt sem szerez abszolút többséget, felértékelődik a szerepe.) Az ő tisztsége a parlament új üléseinek a megnyitása „a király(nő) beszédével”, és ő szentesíti a parlament által elfogadott törvényjavaslatokat (*royal assent*), de ezen ügyekben is a parlament akaratát kell követnie. (Noha elvi lehetősége van a vétóra, de 1708 óta nem fordult elő, hogy nem írt alá egy törvényt.) A második világháború alatt Churchill vezette be azt a máig élő gyakorlatot, hogy a kormányfő általában hetente, leggyakrabban szerdánként felkeresi az uralkodót és tájékoztatja őt az aktuális kérdésekről. Ennek kapcsán az uralkodó érvelni is lehet a Bagehot által kiemelt jogait, és nemcsak az informálódásra vonatkozót, hanem akár a kormány figyelmeztetését is. Ezekről a megbeszélésekről azonban soha nem készül feljegyzés. Erzsébet gyémántjubileuma alkalmából 1992-ben John Major

³⁸ Succession to the Crown Act 2013: www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/20/contents/enacted

³⁹ A skót függetlenségi mozgalomhoz EGEDY 2018: 95–107.

⁴⁰ WEIGHT 2002: 726–733.

miniszterelnök ezt ki is emelte a BBC-nek nyilatkozva: ugyan hol másutt beszélhetne a teljes titoktartás bizonyossága mellett? A királynő tanácsairól azt mondta, hogy azok „ingyenesek és roppant hasznosak. Elvégre a királynő 60 éve a helyén van.”⁴¹ A Brexit-tárgyalások alatt Theresa May és Boris Johnson ugyancsak folytatta ezt a gyakorlatot, de hiteles információnk természetesen nincs arról, hogy mi volt Erzsébet álláspontja.

Az uralkodó fogadja továbbá az országba érkező és a távozó (nagy)követeket, és ki-nevez magasabb beosztású bírókat.⁴² Ahogy már említettük, ő az anglikán egyház feje, bár ezt a funkcióját régóta támadják azok, akik ebben az állam és az egyház szoros összefonódását látják. A király(nő) elméletben tehát viszonylag erős jogkörrel rendelkezik, a gyakorlatban viszont a pozíciója sokkal inkább egy gyenge köztársasági elnökhöz hasonlítható. Az igazi ereje nem is ebben van.⁴³

Sokkal inkább abban, hogy ő továbbra is a nemzeti egység és identitás megszemélyesítője, a nélkülözhetetlen kontinuitás képviselője. E szerepkörükben a 20. századi uralkodók már közvetlenül is alattvalóikhoz fordultak: V. György és VI. György is használta a BBC-t.⁴⁴ A hagyományt folytatva II. Erzsébet 1952 óta minden karácsony első napján délután háromkor beszédet tartott, és rendkívüli alkalmakkor is szólt a britekhez, így például a Covid-járvány kitörése után 2020 áprilisában. Az uralkodó rendszeresen részt vesz önkéntes munkát végző civil szervezetek rendezvényein és katonai megemlékezéseken; ez utóbbiak sorában különös jelentőségre tettek szert a novemberi koszorúzások az 1920-ban emelt londoni Cenotaph emlékműnél, amelyet az első világháború brit katonai áldozatai iránti tiszteletből emeltek. (Ez ma már nemcsak a második világháború, hanem a későbbi konfliktusok áldozatainak az emlékét is őrzi.)⁴⁵

Nem érhet nagyobb csapás egy nemzetet annál, mint hogy a tagjai idegenként kezdjenek egymásra tekinteni. Ebből fakadóan aligha lehet nagyobb szolgálatot tenni egy politikai közösségnek, mint az összetartozását szimbolikusan is kifejezésre juttatni. Itt rejlik a magyarázata annak, hogy az Egyesült Királyságban a legkülönfélébb felfogású polgárok közösen osztoztak az Erzsébet távozása feletti gyászban. II. Erzsébet Viktóriánál is hosszabb, 70 évnyi és 214 napnyi uralkodás után 2022. szeptember 8-án hunyt el. Az utolsó napokig tette, amit tennie kellett, s két nappal halála előtt Lizz Truss személyében még uralkodói pályafutásának tizenötödik miniszterelnökét is kinevezte. A királynő tulajdonképpen annyira beépült a britek mindennapjaiba, hogy az életük szinte már elképzelhetetlennek tűnt a jelenléte nélkül. A gyász közössége mindennél világosabban tükrözte Erzsébet elfogadottságát és népszerűségét.

⁴¹ BBC News 2012.

⁴² Lásd: www.ucl.ac.uk/constitution-unit/explainers/what-role-monarchy A személyes privilégiumait illetően említjük meg, hogy nincs szüksége sem útlevele, sem pedig autózvezetői jogosítványra, mert mindkettőt az ő nevében bocsátják ki, s ezt a maga számára nem teheti meg.

⁴³ De emlékeztessünk Halász Iván megállapítására, miszerint „soha nem szabad azonban alábecsülni, illetve relativizálni bizonyos államfői feladat- és hatáskörök jelentőségét”. HALÁSZ 2014: 64.

⁴⁴ Első karácsonyi rádióbeszédében V. György ki is emelte, hogy a rádió képes összefogni a birodalom minden népét. Lásd: www.bbc.com/historyofthebbc/anniversaries/december/christmas-message

⁴⁵ THOMPSON 2022.

Hogy mit jelentett a tevékenysége az Egyesült Királyság számára, az igazából csak hosszabb távon fog megmutatkozni. Folytatható-e az öröksége? III. Károly, akinek a megítélésére hosszú árnyékot vetett a Dianával való házassági konfliktusa, más habitusú személy: eddig meglehetősen aktív közéleti szerepet vállalt, főként a városépítészet és a környezetvédelem területén, az alkotmányos hagyományok azonban nagyobb mértékű visszafogottságra kényszerítik őt. Egyelőre kérdés, hogy az uralkodótól elvárható integráló funkciót mennyire tudja majd betölteni. Idősebb fia, a walesi hercegi címet megöröklő Vilmos jelentős népszerűségnek örvend, a családdal szembe forduló, minden jel szerint celebszerepre aspiráló kisebbik fiú, a nyilatkozataiban folyamatosan bombasztikusan vádaskodó Harry viszont eddig is sokat ártott a monarchia tekintélyének.

Zárógondolatok: a monarchia értékei

Az államformákról való gondolkodás az ókorig nyúlik vissza, és már nagyon sokan nagyon sokféle érvet hoztak fel az egyes formák előnyei és hátrányai mellett. E sorok szerzője abból indul ki, a brit tapasztalatokat is figyelembe véve, de egyáltalán nem csak rájuk támaszkodva, hogy ha a társadalomra olyan szerves képződményként tekintünk, ahogy a konzervatívok teszik, a monarchiáknak van egy jelentős többletértékük. Emlékeztet, hogy Edmund Burke a 18. század végén *Töprengések a francia forradalomról* című nevezetes munkájában minden emberi közösséget „az élők, a holtak és a még meg nem születettek szövetségének” nevezett.⁴⁶ E megközelítés arra figyelmeztet, hogy gondolkodásunkat nem szűkíthetjük le kizárólag a jelenre, és ezért cselekedeteink mozgatórugói sem kapcsolódhatnak csak pillanatnyi érdekeinkhez. Joggal írja tehát a 2020-ban elhunyt kiváló filozófus, Roger Scruton, hogy „ha a demokratikus választás racionális akar lenni, akkor az intézmények és eljárások olyan kontextusában kell megtörténnie, amely hangot ad a távollevő nemzedékeknek”.⁴⁷ A társadalom hosszú távú érdekeit a monarchia tudja igazán figyelembe venni, mégpedig mindenekelőtt azért, mert az uralkodót nem az állampolgárok választják meg, ezért ő nem kényszerül arra, hogy kizárólag a jelenben élő nemzedék érdekeit képviselje. Ismét Scrutont idézve: az uralkodók „tekintélyüket és befolyásukat pontosan annak a ténynek köszönhetik, hogy valami mást fejeznek ki, mint a jelen szavazók vágyait: valamit, ami nélkülözhetetlen a szavazás során feltételezett közösség és folyamatosság számára”.⁴⁸ A fentebb már idézett történész, Williamson is arra a következtetésre jut, hogy a monarchia elfogadottságának az 1830-as évek óta alapvető tényezője volt a választási és pártpolitikai szempontoktól való megszabadulás.⁴⁹ A köztársaságokban az egymást követő elnökök csak átmeneti jelleggel „kölcönzik ki saját maguknak az állami méltóságot, és nem az államot, hanem az állam éppen uralkodó politikai pártját képviselik” – mutatott rá

⁴⁶ BURKE 1990: 190.

⁴⁷ SCRUTON 2002: 75.

⁴⁸ SCRUTON 2002: 75.

⁴⁹ WILLIAMSON (2007): 229.

joggal Scruton.⁵⁰ A valódi semlegesség komoly legitimációs erővel rendelkezik, de erre nem számíthat egy olyan személy, aki a választók kegyétől függ.

1900-ban Franciaország és Svájc kivételével Európában minden államnak monarchikus államformája volt, ehhez képes a 21. századra a királyságok száma töredékére zsugorodott. Mi a titka azoknak a monarchiáknak, amelyek fenn tudtak maradni? E sorok szerzője csak a brit monarchiával foglalkozott annyit, hogy választ kockáztasson meg: az okot mindenekelőtt abban látja, hogy az uralkodói jogosultságok összezsugorodásával és *de facto* formálissá válásával párhuzamosan az intézmény jelentősen megerősítette szimbolikus funkcióit – és a modern politikában súlyos hiba lenne lebecsülni a szimbolikus szerepek és tettek jelentőségét. Bagehot kifejezésével élve az uralkodó tiszteletet igénylő és ébresztő funkciója nem veszítette el a létjogosultságát.

Irodalomjegyzék

- ASBÓTH János (1875): *Magyar Conservatív Politika*. Budapest: Légrády Testvérek.
- BBC News (2012): *Diamond Jubilee: Queen Marks Eve of Accession to Throne*. 2012. február 5. Online: www.bbc.com/news/uk-16895833
- BAGEHOT, Walter (1873): *The English Constitution*. 2nd ed. Boston: Little, Brown and Company.
- BENTLEY, Michael (2007): Power and Authority in the late Victorian and Edwardian Court. In OLECHNOWICZ, Andrzej (szerk.): *The Monarchy and the British Nation 1780 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 163–187.
- BLACK, Jeremy (2001): *Walpole in Power*. Stroud, Gloucestershire: Sutton Publishing.
- BOGDANOR, Vernon (1996): *The Monarchy and the Constitution*. Oxford: Oxford University Press.
- BOGDANOR, Vernon (1994): The Selection of the Party Leader. In SELDON, Anthony – BALL, Stuart (szerk.): *Conservative Century: The Conservative Party since 1900*. Oxford: Oxford University Press, Chapter 2, 69–96. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198202387.003.0002>
- BURKE, Edmund (1990): *Töprengések a francia forradalomról*. Ford. Kontler László, Budapest: Atlantisz.
- CAMPBELL ORR, Clarissa (2007): The Feminization of the Monarchy 1780-1910: Royal Masculinity and Female Empowerment. In OLECHNOWICZ, Andrzej (szerk.): *The Monarchy and the British Nation 1780 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 76–107.
- CHAMBERLAIN, Muriel E. (1988): *Pax Britannica? British Foreign Policy, 1789–1914*. London – New York: Longman.
- COLLEY, Linda (1994): *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. London: Pimlico.
- DICEY, Albert Venn (1902): *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Ford. Tarnai János, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata.
- EGEDY Gergely (1998): *Nagy-Britannia története (XX. század)*. Budapest: Aula.
- EGEDY Gergely (2018): Skócia és a Brexit. *Pro Minoritate*, 38(Nyár), 95–107.
- The English Bill of Rights*, 1689, Online: www.ssc.wisc.edu/~rkeyser/wp/wp-content/uploads/2015/06/English-Bill-of-Rights1.pdf

⁵⁰ SCRUTON 2002: 231. Az ő olvasatában ebből pedig az következik, hogy a köztársaságokban a mindenkori ellenzéknek *hütlennel* kell lennie, mert a rivális pártnak „először az állammal, az elnök kölcsönvett köpönyegével kell szembekerülnie”. Az Egyesült Királyságban viszont nem véletlenül mondják, hogy „Ófelsége ellenzéke”, mert az ellenzéknek „a kormányzati intézmények magukba foglalják”.

- HALÁSZ Iván (2014): Az államforma kérdése és az államfők típusai. In BENDE Zsófia – HALÁSZ Iván (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog*. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem, 57–76.
- HARDIE, Frank Martin (1938): *The Political Influence of Queen Victoria, 1861–1901*. 2nd ed. London: Oxford University Press.
- HARDMAN, Robert (2022): *Queen of Our Times: The Life of Queen Elizabeth II*. London: Penguin Books.
- HARNISCH Kitti (2022): Senki sem gondolta, hogy valaha királyné lesz: 70 éve uralkodik II. Erzsébet. *Index*, 2022. február 6. Online: <https://index.hu/fomo/2022/02/06/ii-erzsebet-kiralyno-evfordulo-tron-uralkodas-unnepseg/>
- KAISER Tamás (2012): *Gördülő devolúció az Egyesült Királyságban: megválaszolatlan kérdések, új kihívások*. Budapest: Gondolat.
- KISHLANSKY, Mark (1997): *A Monarchy Transformed: Britain, 1603–1714*. (6th revised edition). London: Penguin Books.
- SRINIVASAN, Krishnan (2008): *The Rise, Decline and the Future of the British Commonwealth*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Liberal Democrat History Group [é. n.]: *William IV's Dismissal of the Whig Administration in 1834*. Online: <https://liberalhistory.org.uk/history/william-ivs-dismissal-of-the-whig-administration-in-1834/>
- MARR, Andrew (2010): *The Making of Modern Britain. From Queen Victoria to VE day*. London: Pan Books.
- OLECHNOWICZ, Andrzej (2007): Historians and the modern British Monarchy. In OLECHNOWICZ, Andrzej (szerk.): *The Monarchy and the British Nation 1780 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 6–44.
- PARRY, Johanthan (2007): Whig Monarchy, Whig Nation: Crown, Politics and Representatives 1800–2000. In OLECHNOWICZ, Andrzej (szerk.): *The Monarchy and the British Nation 1780 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 47–75.
- RICHARDS, Jeffrey (2007): The Monarchy and Film, 1900–2006. In OLECHNOWICZ, Andrzej (szerk.): *The Monarchy and the British Nation 1780 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 258–279.
- SCRUTON, Roger (2002): *A konzervativizmus jelentése*. Ford. Szabó Péter, Budapest: Novissima.
- SHILS, Edward – YOUNG, Michael (1953): The Meaning of Coronation. *The Sociological Review*, 1(2), 63–81. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1953.tb00953.x>
- Succession to the Crown Act 2013, legislation.gov. uk, Online: www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/20/contents/enacted
- The Supreme Court 2009, UK Parliament, Online: www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/houseofflords/judicialrole/overview/supremecourt/
- TÉGLÁSI András (2014): Az alkotmányozás sajátosságai. In BENDE Zsófia–HALÁSZ Iván (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog*. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem, 19–29.
- THOMPSON, Helen (2022): The Age of Elizabeth Windsor. *Unherd*, 2022. június 2. Online: <https://unherd.com/2022/06/the-age-of-elizabeth-windsor/>
- WEIGHT, Richard (2002): *Patriots. National Identity in Britain 1940–2000*. Basingstoke: Macmillan.
- WILLIAMSON, Philip (2007): The Monarchy and Public Values, 1900–1953. In OLECHNOWICZ, Andrzej (szerk.): *The Monarchy and the British Nation 1780 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 223–257.
- WILSON, A. N. (2015): *Victoria. A Life*. London: Penguin Books.